

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 1930-х рр.

М.О. Бистра, А.О. Бистра

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена висвітленню соціально-правового статусу науково-педагогічної інтелігенції Радянської України у 1930-ті рр., що здійснено на основі аналізу нормативно-правових актів Радянської держави, а також діловодної документації державних, партійних і комсомольських органів надається характеристика. Дано визначення поняттю науково-педагогічна інтелігенція, визначено основні напрямки держаної політики стосовно досліджуваної категорії населення. Детально проаналізовано пенсійне забезпечення українських науково-педагогічних кадрів у досліджуваний період. Робиться висновок про те, що соціально-правовий статус представників науково-педагогічної інтелігенції в Радянській Україні

визначався, в першу чергу, ідеологічними і практичними потреби тоталітарного режиму.

Ключові слова: науково-педагогічна інтелігенція, соціально-правовий статус, професорсько-викладацькі кадри, соціальне забезпечення, тоталітарний режим.

Соціально-правовий статус людини визначається економічним становищем, політикою держави, правовими особливостями розвитку соціуму, нормами суспільної моралі. Він закріплюється у нормативно-правових актах державних органів та у нормах поведінки. Соціально-правовий статус окремих соціальних груп визначає розвиток держави, є чинником її стабільності, а також показником гуманізації суспільства. Отже, вивчення соціально-правового статусу такої важливої соціальної категорії як науково-педагогічна інтелігенція в умовах утвердження тоталітарної системи є актуальним, оскільки дозволяє оцінити соціальну спрямованість держави, відтворити особливості правового статусу даної групи населення та використати досвід у формуванні сучасної соціальної політики.

Інтелігенція як об'єкт дослідження завжди привертала увагу науковців. Серед доробку радянської історіографії варто виділити колективну монографію «Интеллигенция Советской Украины...», а також роботу А. Я. Синецького [1]. Проте підхід радянських дослідників до вивчення проблематики української інтелігенції зазначеного періоду не відповідає сучасним концептуальним та методологічним засадам історичної науки, тому і підбір фактичного матеріалу, і його інтерпретація, і дослідницькі акценти значно застаріли. Серед сучасних українських досліджень, які торкалися питань історії української науково-педагогічної інтелігенції 1930-х рр. варто відзначити колективну монографію «Нариси історії Української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)», роботи М. М. Кузьменка [2] і Г. В. Касьянова [3]. У дисертаційному дослідженні О. Ю. Осмоловської проаналізовано особливості державної політики у 1920-1930-х рр. стосовно такої категорії науково-педагогічної інтелігенції як професорсько-викладацькі кадри [4]. І. В. Богінська детально зупиняється на участі педагогічних кадрів Донбасу в процесі українізації [5]. Попри те, що сучасна українська історіографія нараховує десятки робіт з історії української інтелігенції, вітчизняними науковцями було сформовано та реалізовано нові концептуальні підходи до вивчення проблематики, значно розширено фактографічну базу, соціально-правовий статус української науково-педагогічної інтелігенції у 1930-х рр. не став предметом спеціального дослідження і потребує детального розгляду.

Джерельною базою дослідження є, в першу чергу, нормативно-правові акти Радянської держави, а також діловодна документація державних, партійних і комсомольських органів, що є у відкритому доступі на сайті Верховної Ради України, а також зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади та державного управління України (далі ЦДАВО України), а також Державному архіві Донецької області (далі Держархів Донецької обл.).

Метою даної статі є визначення соціально-правового статусу науково-педагогічної інтелігенції Радянської України у 1930-х рр. на основі аналізу основних аспектів соціального забезпечення даної групи населення.

Для висвітлення особливостей соціального забезпечення такої соціальної групи як науково-педагогічна інтелігенція, перш за все, необхідно визначитися з її структурною характеристикою, а отже з розумінням поняття «науково-педагогічна інтелігенція».

У сучасній історіографічній традиції є різноманітні підходи до розуміння терміну «науково-педагогічна інтелігенція», але, на наш погляд, найбільш обґрунтованим є визначення запропоноване П. П. Фролкіним. Згідно з думкою науковця під науково-педагогічною інтелігенцією слід розуміти науково-педагогічні кадри, що включають у

себе осіб, які протягом повного або не повного робочого дня займаються викладацькою діяльністю та (або) науковою діяльністю, включно з тими, хто надає освітні послуги через технічні засоби навчання, бібліотеки чи шляхом консультування [6].

Ще одним не менш важливим аспектом дослідження є усталені теоретичні підвалини соціального забезпечення. Так у сучасній юридичній теорії прийнято поділяти соціальне забезпечення на чотири основні види: 1) грошові компенсації (заробітна платня, різноманітні пенсії); 2) натуральні види допомоги (надання взуття, одягу, ліків та ін.); 3) соціальні послуги спрямовані на спеціальні групи працівників з метою їх соціальної адаптації (медичне обслуговування, послуги, консультації тощо); 4) пільги (пільги при оплаті комунальних послуг, при оплаті медичних послуг, проїзду тощо.) [7]. Це видове ділення соціального забезпечення покладено в основу висвітлення досліджуваної проблематики.

Незважаючи на соціальну значущість науково-педагогічної інтелігенції радянська держава відводила їй роль прошарку, що обслуговував основні класи. Розумова праця сприймалася як привілей, часто незаслужений, тому представники її розглядалися як потенційні класові вороги, формувався їх негативний імідж у суспільстві, вони не рідко ставали об'єктом цькування. В очікуванні збройного конфлікту держава прагнула витіснення з ВНЗ дожовтневої професури і заміни її новими кадрами, вихідцями з робітництва і селянства. Це завдання до кінця 1930-х рр. було в основному виконано шляхом розширення системи підготовки науково-педагогічних кадрів, форсованого надання наукових ступенів і вчених звань претендентам необхідного соціального походження, а також масових репресій. Репресії серед представників педагогічної інтелігенції у 1930-ті рр., на думку І. В. Богінської, були значною мірою обумовлені їх активною участю у процесі українізації та важливим світоглядним аспектом професійної діяльності [8]. В. Марочко та Г. Хіллінг писали: «Сталінська турбота про вчителя завершилася масовим голодом сільських педагогів, десятками тисяч репресованих, моральним закріпаченням сіваців вічного і розумного»[9]. У 1930-х рр. ОДПУ було сфабриковано чимало гучних політичних процесів над представниками української науково-педагогічної інтелігенції. Найбільш поширеним були звинувачення в «націоналізмі» та «контрреволюційній» діяльності. У 1933 р. за вказівкою П. П. Постишева розпочалася «чистка» державних структур, головним об'єктом якої став НКО УСРР та його установи. У грудні 1933 р. В. П. Затонський звітував: «До цього часу виявлено, що засміченість учительства класово ворожим елементом доходить до 10% загальної кількості» [10]. Як наслідок, було репресовано десятки тисяч педагогів. Точну цифру постраждалих серед представників науково-педагогічної інтелігенції спеціалісти не наважуються назвати. Проте встановлення числа постраждалих не входить у завдання нашого дослідження, для нас набагато важливішим є зосередження на соціальному значенні репресій, їх впливі на соціально-правовий статус інтелігенції у даний період.

Ані голод, ані репресії не відповідали інтересам соціуму, про що свідчать спричинені ними негативні тенденції в освітній сфері. Звільнення педагогів під час «чистки» 1933-1934 рр. призвело до загострення кадрової проблеми в усіх ланках системи освіти. Масові репресії у педагогічному середовищі стали причиною падіння престижу професії, створення у педколективах атмосфери страху та шпіономанії. У кінцевому підсумку це спричинилося до втрати відповідальності на всіх рівнях, виникнення у представників науково-педагогічної інтелігенції подвійної моралі, придушувало творчу ініціативу освітян, породжувало формалізм в педагогічній та науковій роботі.

Поряд з такими трагічними ознаками часу, як голод та репресії, у 1930-ті рр. з'явилася ще одна – соціалістичне змагання, що грубо без урахування специфіки переносилася з виробничої сфери у науку та освіту. Найбільш масовими учасниками

соцзмагань стали учні загальноосвітніх шкіл та студенти ВНЗ. У змагання було втягнуто і педагогів, що перетворилися у заручників цієї хибної практики, оскільки змушені були, щоб не зіпсувати показники класів, шкіл, кафедр, факультетів, вищих навчальних закладів ставити «липові» оцінки. Іноді у договорах про соцзмагання між факультетами і ВНЗ заздалегідь обговорювався твердий відсоток оцінок, а викладачі змушені були це виконувати. Виходило так: якщо педагог ставить високі оцінки, то він добре працює, якщо ні, то поганий викладач, який «тягне всіх на дно». Справа доходила до того, що окремих професорів «прорабатували» на комсомольських і партійних зборах за великий відсоток слабких оцінок [11]. Безумовно, практика соцзмагань ставила під удар авторитет педагогів, принижувала їх гідність, негативно позначалася на рівні підготовки нових кадрів інтелігенції. Це згодом визнає і влада.

Практика приниження гідності викладачів у 1930-ті рр. набула небачених масштабів. Так, у рамках боротьби за трудову дисципліну у ВНЗ контроль за своєчасною явкою викладачів на заняття не рідко покладався на старост груп (тобто студентів) [12].

Ще однією негативною тенденцією у житті педагогів стало безпосереднє залучення сільських вчителів до процесу здійснення колективізації. Навіть матеріальне постачання сільських педагогів напряму залежало від успіхів усупільнення селянського майна. Фактично вчителі опинилися у становищі заручників обставин, змушені були виступати своєрідними агентами системи, а замість вдячності самі гинули від голоду і злиднів.

Висвітлення соціально-правового статусу науково-педагогічної інтелігенції не можливо здійснити без аналізу матеріального становища даної категорії інтелігенції. На думку М. М. Кузьменка, впродовж усього періоду 1920-х – 1930-х рр. заробітна платня науково-педагогічної інтелігенції мала нестабільний характер і не відповідала функціональному призначенню та прожитковому мінімуму [13]. До цього можна додати, що не рідко прийняті державними, партійними, громадськими організаціями постанови та рішення про матеріальне забезпечення педагогів не виконувалися.

Про збільшення заробітної плати науково-педагогічним кадрам неодноразово клопоталося керівництво НКО УСРР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Найбільш значне підвищення оплати праці відбулося у 1937 р. згідно Постанови РНК СРСР від 11 листопада 1937 р. Зарплата знаходилася у прямій залежності від обійманої посади, вченого звання, наукового ступеня, а також категорії вищого навчального закладу. Так, професор завідувач кафедри з науковим ступенем доктора наук міг отримувати від 1100 до 1500 крб. на місяць, асистент, що не мав ступеня кандидата наук – від 500 до 600 крб. При оплаті праці керівників ВНЗ враховувалася категорія, до якої було віднесено той або інший вищий навчальний заклад. Так, директори ВНЗ першої категорії та їх заступники з навчально-наукової частини отримували платню у розмірі 1300 крб. на місяць, а такі ж працівники у ВНЗ третьої категорії – 1000 крб. До першої категорії відносилися найважливіші промислові і транспортні ВНЗ республіки, що було цілком передбачуваним в умовах здійснення форсованої індустріалізації в країні [14]. Крім заробітної плати належність вищого навчального закладу до певної категорії і підпорядкування галузевому наркомату автоматично впливала на стан матеріальної бази ВНЗ, а також на якість постачання працівників продуктами та промисловими товарами. У найбільш невідгідному становищі опинилися гуманітарні навчальні заклади, а найкращим було положення технічних.

Однак підвищення платні не вирішило всіх проблем з оплатою праці у вищій школі. За даними О. Ю. Осмоловської, середньомісячний заробіток викладача вищого навчального закладу у першому кварталі 1938 р. на 10 % відставав від середньої заробітної плати у промисловості. Це примушувало викладачів шукати додаткову роботу, іноді працюючи в декількох місцях. Наприклад, при обстеженні інститутів

Києва у 1938 р. було встановлено, що понад 37% професорсько-викладацького складу працюють у кількох вузах. В результаті сумісництва лекційне навантаження у більшості педагогів у кілька разів перевищувало норму. Так, у Київському медичному інституті при нормі лекційного навантаження для професорів – 155 годин, для доцентів – 120 годин, реальне навантаження у професорів складало – 350 годин, а у доцентів – 400. Така ситуація почасти була викликана і дефіцитом педагогічних кадрів [15].

Ще більш складною була ситуація з оплатою праці шкільних педагогів. Рівень життя переважної більшості з них був просто жалюгідним. 28 серпня 1935 р. ЦК КП(б)У з метою покращення матеріального становища шкільних педагогів запропонував Постанову «Про кредитування вчителів початкової і середньої школи», що стосувалася тієї їх частини, що отримували зарплату меншу за 150 крб. на місяць. Виявляється таких осіб серед вчителів було 47,5% від загального числа [16].

Не рідко грошова винагорода за виконану роботу поєднувалася з натуральними формами винагороди, що тривалий час було нормою. В умовах дефіциту продовольчих і промтоварів заробітна плата не могла гарантувати придбання необхідного мінімуму продуктів і промислового краму, тому держава вдавалася до запровадження норм споживання шляхом запровадження карткової системи. У 1930-ті рр. задля забезпечення необхідними продуктами харчування та предметами першої необхідності науково-педагогічним кадрам присвоювались категорії, за якими встановлювались нормативи постачання даних осіб. Категорії присвоювались за рішенням спеціальної комісії сприяння вченим із внесенням реєстрації у ВУКСВ на отримання академпайка. Дану систему владні структури теж активно використовували для боротьби з представниками дореволюційної науково-педагогічної інтелігенції. Так, у списках провідних учених УСРР за 1934 – 1935 рр. на отримання академпайка не було багатьох прізвищ дореволюційних вчених та вчених, що отримали академічний ступінь на початку 1920-х рр. Багатьом з них було відмовлено у реєстрації за ознакою «чужий елемент, зв'язаний у минулому з контрреволюційними угрупованнями» або «немає наукових даних». Їх замінили молоді червоною професурою.

У жовтні – грудні 1932 р. ВУКСВ просив Наркомат легкої промисловості виділити «крам», тобто тканини, білизну, а «борошна не було на 80 % весь час» [17], що свідчило про бажання держави дещо поліпшити становище що склалося за 1931 р. Як вже зазначалося, академпайок видавався в залежності від категорій, так до першої категорії належали академіки союзної та республіканської академій наук, професори із солідним списком наукових праць і педагогічним стажем не менше 10 років, заслужені діячі науки і техніки; до другої – професори й доценти вищих навчальних закладів, старші наукові співробітники науково-дослідних інститутів, директори музеїв і бібліотек республіканського значення. Стосовно деяких продуктів норми були однакові, так обидві категорії отримували місяць по 0,8 кг хліба, та 750 шт. цигарок, у всьому іншому норми забезпечення цих категорій суттєво відрізнялися. Першій категорії надавали у більшій кількості борошно (4 кг), м'ясо (6 кг), рибу свіжу (4 кг), оселедець (2 кг) цукор (4 кг), крупи (4 кг), рис (2 кг), олія та молоко (1 л), ковбаси (2 кг), макарони (1 кг), сир (1,5 кг) яйця (30 шт.) та ін. Друга категорія отримувала лише половину порівняно з першою. Також існували іменні грошові перекази від 120 до 200 крб. для їх матеріальної підтримки та лікування, що видавалися час від часу лише академічній верхівці [18].

Ще більш складним у період голоду 1930-х рр. було становище звичайних вчителів. Хліб мали борошномельні підприємства, установи споживчої кооперації, окремі колгоспи, органи Наркомпостачу, але всі боялися порушити директиву про заборону централізованого забезпечення освітніх закладів. Учителям не видавали хліба, краму, тобто одягу, білизни, взуття. Постачання вчителів у селах, де селяни зволікали з колективізацією, свідомо здійснювалося пропорційно відсотку усупільнених дворів і

господарств. Навесні 1932 р., коли голод став масовим явищем, ситуація в освітніх закладах сільських районів була катастрофічною. Матеріальна допомога у вигляді разових завезень хліба для громадського харчування та гарячих сніданків стосувалася конкретних шкіл, а її почали надавати лише з весни 1933 р.

Створення хлібних фондів для вчителів, забезпечення їх сніданками, тому що вони виявилися найбільш вразливою соціальною групою: зарплату не видавали, землю усуспільнили, централізоване постачання скасували.

Отже, держава повною мірою скористалася наявними в неї механізмами тиску, піддавши жорстоким випробуванням, а іноді відверто прирікаючи на смерть, представників найбільш не бажаних для неї категорій науково-педагогічної інтелігенції.

У 1930-х рр. зазнало змін пенсійне забезпечення. ВУЦВК і РНК УСРР 25 березня 1934 р. приймають нову Постанову «Про пенсійне забезпечення наукових працівників та викладачів вищих шкільних закладів та робітничих факультетів», якою була відмінена попередня Постанова «Про пенсійне забезпечення викладачів вищих шкільних закладів і робітничих факультетів, а також наукових працівників» від 11 листопада 1925 р. та зміни до неї. Прийнята Постанова мала ряд особливостей і в багатьох випадках знижувала рівень пенсійних гарантій науковим працівникам, порівняно з попередньою Постановою 1925 р. [19].

Право на пенсію у відповідності з новою Постановою мали дійсні члени і наукові працівники наукових установ УСРР, визначених за окремим списком, що його встановлювали Народний комісаріат освіти УСРР та Народний комісаріат соціального забезпечення УСРР, порозумівшись з Всеукраїнським комітетом сприяння вченим при РНК УСРР і відповідними урядовими установами УСРР. На відміну від раніш чинної Постанови, що регулювала пенсійне забезпечення наукових працівників, нова передбачала для призначення пенсії за вислугу років необхідність пропрацювати на посаді наукового працівника 25 років, але з них обов'язково 10 років за радянської влади. Для отримання пенсії по старості теж треба було відповідати останній вимозі. Право на пенсію по інвалідності, що не пов'язана з виконанням наукових чи службових обов'язків, мали наукові працівники раніш 65 (для чоловіків) чи відповідно 60 років (для жінок), але за умови, якщо наявний стаж на науковій посаді дорівнював щонайменше 10 років за радянської влади. Розмір пенсій по інвалідності був такий самий, як і раніше. За попередньою Постановою умови пропрацювати якийсь термін за радянської влади для призначення вказаних видів пенсій науковим працівникам встановлено не було. Зрозуміло, що це нововведення обмежувало права тих наукових працівників, які за віком або за вислугою років мали право на пенсію, але пропрацювали менше 10 років за радянської влади. В основному це були представники так званої дожовтневої професури. До того ж, була відмінена пенсія за вислугу років для працівників вищої школи та працівників науки, а для вчителів та інших категорій працівників цей вид пенсії залишився [20].

Дещо політизованим був і п. 15 Постанови 1934 р., оскільки передбачав, що пенсія разом із заробітком чи прибутками членів родини наукових працівників, які мали право на пенсію як утриманці, не повинна перевищувати розміру зарплатні за найвищою ставкою тарифу відповідальних політичних працівників за першим тарифним поясом (вираховуючи цю ставку разом з оплатою за навантаження). Якщо ж пенсія разом із заробітком перевищувала зазначений крайній розмір, то протягом одержання заробітків пенсію відповідно зменшували.

Був змінений і порядок перерахунку пенсій. Перерахунок пенсії науковим працівникам відбувався вже не щоразу, коли підвищувався тариф, а згідно з п. 17 Постанови він здійснювався після двох років роботи з дня призначення пенсії, виходячи із пересічної зарплати за 3 останніх місяці. У разі виходу на пенсію внаслідок

втрати працездатності виплачувалась компенсація у розмірі пересічної останньої зарплатні (отже, за місяць, а не за три, як раніше) незалежно від терміну роботи за фахом після призначення пенсії.

Пенсії по інвалідності працівникам науки при віднесенні їх до 1, 2 або 3 групи інвалідності внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання призначалися незалежно від віку та трудового стажу. Пенсії по інвалідності працівникам науки внаслідок загального захворювання призначалися незалежно від віку, але при наявності загального стажу роботи не менше 10 років у науковій сфері. В Положенні було встановлено, що пенсія по інвалідності науковому працівникові призначалася за умови, якщо факт інвалідності був встановлений в період роботи чи не пізніше двох років після її залишення.

Не в крашу сторону змінився і порядок нарахування пенсії, були визначені граничні розміри заробітку, з якого обраховується пенсія та знижені розміри самої пенсії працівникам науки – по старості, по інвалідності та членам їх сімей — у зв'язку з втратою годувальника. Пенсії нараховувались у наступних розмірах (у відсотках до посадових окладів перед виходом на пенсію): по старості – 40 %; по інвалідності від трудового каліцтва, професійного захворювання чи загальних причин: по 1-й групі інвалідності – 40 %; по 2-й групі інвалідності – 30 %; по 3-й групі інвалідності – 20 % заробітку. Отже, на відміну від першої Постанови, яка передбачала пенсійне забезпечення працівників науки і працівників, які стали інвалідами внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання у розмірі 100 % заробітку, і навіть на відміну від другої Постанови, яка передбачала призначення пенсії у розмірі 100 %, але не вище найбільшого розміру платні відповідних політичних працівників за першим тарифним поясом, розмір пенсійного забезпечення суттєво зменшився. Був обмежений і розмір посадових окладів, з яких обраховувалася пенсія [21].

Для дійсних членів і членів-кореспондентів академій граничний розмір посадового окладу для нарахування пенсії становив – 600 крб., для професорів і докторів наук – 400 крб., для доцентів, осіб, що мають звання старшого наукового співробітника, і кандидата наук – 200 крб.; особам, що мають вчене звання молодшого наукового співробітника, а також особам, які не мали вченого звання чи наукового ступеня, – 100 крб. Таким чином, було знижено розмір пенсії, а найбільше постраждали від цього доценти, старші наукові співробітники, максимальна пенсія яких складала 80 крб., та молодші наукові, які мали пенсію лише 40 крб. Обмежувався максимальний розмір пенсії сумою 120 крб. Були зменшені і розміри пенсії утриманцям наукового працівника у разі його смерті чи безвісної відсутності. Цій категорії осіб пенсії призначались у таких розмірах (у відсотках до тієї пенсії, яка належала б самому годувальнику, якби він був інвалідом 1 групи): при одному непрацездатному члену сім'ї – 40 % пенсії наукового працівника як інваліда 1 групи; при двох непрацездатних членах сім'ї – 60 %, при трьох – 80 %. Таким чином, максимальна пенсія по утриманню члена сім'ї молодшого наукового працівника складала всього 16 крб. Це погіршувало становище утриманців, оскільки раніше пенсія по утриманню дружини становила 50 %, а інших непрацездатних 25% пенсії померлого наукового працівника, але розмір заробітку, з якого нараховувалась пенсія самому померлому науковому працівникові не обмежувався. Розмір пенсії наукового працівника теж становив 100 % заробітку [22].

Право на персональну пенсію та порядок її надання регулювалися окремою прийнятою 5 травня 1931 р. ВУЦВК та РНК УСРР Постановою «Про персональну пенсії особам, що мають виняткові заслуги перед республікою». До категорій осіб, які мали право на персональну пенсію були віднесені також і особи, нагороджені Урядом СРСР чи Урядом УСРР званням заслуженого діяча науки. Персональні пенсії призначалися у разі визнання цих осіб непрацездатними за однією з перших трьох груп інвалідності або ж, коли вони досягнуть 55-річного віку для чоловіків і 50-річного віку

для жінок. Отже, для даної категорії осіб був встановлений знижений пенсійний вік. У разі смерті або визнання зниклою безвісти особи, що отримувала персональну пенсію, право на цю пенсію набували такі неповнолітні або непрацездатні члени її родини, що не мали достатніх засобів до існування: 1) неповнолітні, що не досягли 18 років, а так само непрацездатні діти, брати й сестри, що втратили працездатність перед досягненням повноліття; 2) батьки й дружина, непрацездатні або такі, які досягли чоловіки – 60 років, жінки – 55 років; 3) особи, перелічені у п. 2, що хоч і не відповідають умовам цього пункту, але мають при собі дітей, братів, сестер померлого чи безвісного менших 8 років.

Персональні пенсії надавалися: 1) непрацездатним особам – на час непрацездатності; 2) старезним – довічно; 3) дітям, братам і сестрам – до досягнення 18 років, а тим із них, що вчаться в технікумі або вищій школі, – доки скінчать курс навчання, але не далі досягнення ними 25-літнього віку [23].

Попри існування у Радянській Україні системи нарахування заробітної плати, пенсій, встановлення норм карткового забезпечення на практиці виконання законних приписів було досить опосередкованим та вибірковим. Механізми виконання державних рішень часто використовувалися як елемент соціального тиску на небажаних представників інтелігенції. При цьому відповідальність за негаразди завжди несли пересічні виконавці, а не партія і держава. Взагалі, у радянському суспільстві діяла схема перекидання відповідальності за якість реалізації соціальних заходів на місцеві органи влади, які, по-суті, не мали достатніх механізмів та ресурсів для їх виконання. Тому вибірковість реалізації соціальних заходів була зумовлена заздалегідь. Наприклад, у 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) було ухвалено постанову «Про матеріально-побутовий стан учительства», в якій визнавалася затримка заробітної платні на 2-3 місяці, визначалося, що вирішенням даного питання повинні займатися керівники місцевих органів влади та голови колгоспів, але при цьому скасовувалась система постачання з централізованих державних фондів. Таким чином, місцеві органи влади та колгоспи не маючи коштів повинні були спромогтися забезпечувати місцевих учителів. Таке становище цілком було в дусі моделі влади в СРСР, сутність якої полягала в зосередженні всієї повноти влади в руках партійних органів, які при цьому всю відповідальність за реалізацію власних рішень перекладали на плечі місцевих державних органів [24].

Попри існуючі негаразди у соціально-правовому статусі представників науково-педагогічної інтелігенції були помітними і позитивні тенденції. Так, згідно до постанов РНК СРСР від 13 січня 1934 р. «Про вчені ступені та звання» та від 20 березня 1937 р. «Про порядок встановлення вчених ступенів та звань» було введено у дію новий порядок присудження наукових ступенів і звань, зросло число галузей наук, з яких відбувалось присудження наукових ступенів [25]. Це позитивно впливало, як на кваліфікацію науково-педагогічних кадрів, так і на їх соціальний статус. Згідно постанови встановлювались два наукових ступені – кандидата і доктора наук (які були скасовані рішенням РНК у 1918 р.) та три вчених звання для ВНЗ – асистента, доцента, професора, для науково-дослідницької станови – молодшого і старшого наукових співробітників і дійсного члена науково-дослідницької установи. Постановою 1937 р. встановлювався порядок отримання наукових ступенів – захист відповідної дисертації [26].

Звання професора і доцента затверджувалися Вищою атестаційною комісією на підставі рішень вчених рад вищих навчальних закладів. Для присудження звання професора необхідно було мати 4-5 самостійних надрукованих наукових праць, обов'язково працювати в науково-громадській марксистсько-ленінській організації. Для отримання звання доцента необхідно було мати 2-3 друкованих праці, участь у науково-громадській діяльності не була обов'язковою [27].

Починаючи з 1923 р., який в економічно-господарському плані виявився стабільнішим від попередніх років, створювали для науковців будинки відпочинку в курортних зонах. За розпорядженням Народного комісаріату охорони здоров'я від 19 квітня 1935 р. передбачалося пільгове медичне обслуговування наукових працівників. Попри це на 600 учених Києва припадало тільки два терапевти, а на 200 учених Одеси та Дніпропетровська – по одному. Гіршим було становище у Харкові, де два терапевти припадало 800 науковців. У поліклініках знаходилися списки ВУКСВ, згідно з якими вчені мали пільги на флюорограму й обслуговування в лікаря-стоматолога. Тим ученим, що потребували лікування, надавалися місця в санаторії, проте такого права були позбавлені члени їхніх родин [28]. Викладачі вищих навчальних закладів протягом 1930-х рр. користувалися будинками відпочинку та курортно-санаторними закладами на узбережжі Чорного й Азовського морів. Так, у вересні 1936 р. в санаторії «Учені України» в Одесі відпочивали і лікувалися О. І. Білецький, О. І. Таран, І. Л. Фрідман, Н. Ю. Мірза-Авак'янц [29].

У представників науково-педагогічної інтелігенції існували серйозні проблеми з житлом. Квартири, що виділяли для науково-педагогічної еліти, не завжди розподіляли між науковцями. З метою створення більш комфортних умов для наукової діяльності 27 березня 1933 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли Постанову «Про житлові права наукових працівників». Згідно документу для осіб, що були членами секцій наукових працівників, а також для аспірантів при вищих навчальних закладах та науково-дослідницьких установах поряд з основною житловою площею виділялась також додаткова кімната, або додаткова площа (не менше 20 метрів квадратних) для здійснення наукової діяльності. Вся площа, що займалась представники даної групи, як основна, так і додаткова, оплачувалась ними в одинарному розмірі, але було встановлене обмеження стосовно використання даної кімнати для приватної практики, тоді вона оплачувалась як і звичайна додаткова площа будь-якого громадянина [30]. У багатьох вищих навчальних закладах і науково-дослідних інститутах ситуація з житлом була критичною. Зокрема, у 1935 р. академік Л. В. Писаржевський звернувся до вищих інстанцій, у якому зазначав, що більшість співробітників Українського інституту фізичної хімії ім. Акад. Л.В. Писаржевського «перебувають в надто важких житлових умовах», живуть «у підвальних помешканнях» [30]. Проте результативність виконання даної Постанови повністю залежала від ситуації на місцях. Оскільки забезпечити реалізацію законного права всіх наукових працівників на додаткову житлову площу було фізично не можливо, то влада вдавалася до практики зловживань і цілком «обґрунтовано» використовувала принцип вибірковості. При цьому пріоритетні можливості мали партійці, а дореволюційні кадри свідомо утискувалися.

Науково-педагогічні працівники мали ще один привілей: можливість не сплачувати повну вартість квитків при виїзді у відрядження. Проте для відряджень обмежували фонди, а проїзд учених залізницями лімітували за дешевим пільговим тарифом. Учені одержували талон-посвідчення про половину вартості проїзного квитка, у якому зазначали прізвище, місце роботи, станцію відправлення та призначення. Держава встановила 1930 р. певні пільги для наукових працівників на випадок відряджень і проїзду в потягах. Центральна комісія з поліпшення побуту вчених при РНК УСРР виписувала пільговикам номерний талон-посвідчення, котрий надавав 50% знижки від вартості квитка [31].

Таким чином, в умовах тоталітарного режиму соціально-правове становище представника науково-педагогічної інтелігенції певною мірою було обумовлено його освітнім рівнем, проте більшою мірою визначалося соціальним походженням, політичним минулим, лояльністю до влади, членством у партії, ніж професійними якостями та нормативно-правовими актами. Статус професорсько-викладацького складу технічних вищих навчальних закладів був пересічно вищим, ніж їх колег з

інших ВНЗ. Це пояснювалося індустріалізацією та підготовкою до війни і виявлялося у підпорядкуванні галузевим наркоматам, пріоритетному фінансуванні, постачанні. Соціально-правовий статус науково-педагогічної інтелігенції Радянської України 1930-х рр. більшою мірою відповідав ідеології радянської держави, її геополітичним інтересам, ніж визначався соціальним значенням даної категорії населення та нагальними потребами розвитку соціуму.

РЕЗЮМЕ

В даній статті на основі аналізу нормативно-правових актів Советського государства, а також документів делопроизводства государственных, партийных и комсомольских органов характеризується соціально-правовий статус науково-педагогічної інтелігенції Советської України в 1930-е гг. Основне уваження уделяється різним аспектам соціального забезпечення даної категорії населення, таким, як рівень заробітної плати, пенсійне забезпечення. Делается вывод о том, что основополагающим фактором реального социального положения представителей научно-педагогической интеллигенции являлись не личные профессиональные качества и не социальная значимость данной категории населения, а идеологические и практические потребности тоталитарного режима в предверии Второй мировой войны.

Ключевые слова: науково-педагогічна інтелігенція, соціально-правовий статус, професорсько-преподавательские кадры, соціальне забезпечення, тоталітарний режим.

SUMMARY

In this article, based on an analysis of legal acts of the Soviet state, as well as office documents gosudarsvtennyh party and Komsomol bodies describes the social and legal status of scientific and pedagogical intelligentsia of Soviet Ukraine in the 1930s. Focuses on various aspects of the welfare of this population: the level of wages and pensions. It is concluded that the factor osnonovnovopolagayuschim real social situation of scientific and pedagogical intelligentsia were not personal and professional qualities of the social significance of this population, and the ideological and practical needs of the state in anticipation of World War II.

Key words: scientific-pedagogical intelligentsia, social and legal status, professors and teaching staff, social welfare, totalitarian regime.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методология исследования). – К.: Наук. думка, 1988. – 192 с.; Синецкий А. Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы СССР/ А. Я. Синецкий. – М.: Советская наука, 1950. – 234 с.
2. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20 – 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень /М. М. Кузьменко. – Донецьк: НОРД-ПРЕСС, 2004. – 455 с.
3. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. - К.: Глобус; К.: Вік; Едмонт: Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1992. – 175 с.
4. Осмоловська О. Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920-1930-ті рр.) [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Ю. Осмоловська; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 202 арк.

5. Богінська І. В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920-30-ті роки): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук (07.00.01) / Донец. держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 20 с.
6. Фролкин П.П. Методологические проблемы изучения исторического опыта высшей школы/ П. П. Фролкин// Internet-журнал. Поволжский гуманитарный журнал. – 1999. – Вып. 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sea.runnet.ru/journal.htm>.
7. Ярошенко І. С. Право соціального забезпечення: навч. посіб./ І. С. Ярошенко. – К.: КНЕУ, 2005. — 232 с.
8. Богінська І. В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920-30-ті роки): дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук (07.00.01) / Донец. держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – Арк. 131.
9. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941)/ В. Марочко, Г.Хіллінг. – К.: Наук. Світ, 2003. – С.4.
10. Затонський В.П. Про вчителів та школу (промови)/ В.П.Затонський. – Х.: Радянська школа, 1935. – С.12.
11. Держархів Донецької обл., ф. п 424, оп.1, спр.127, арк. 27.
12. Осмоловська О. Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920-1930-ті рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Ю. Осмоловська; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – Арк.127.
13. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20 – 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень /М. М. Кузьменко. – Донецьк: НОРД-ПРЕСС, 2004. – С. 410, 421.
14. ЦДАВО України, ф.166, оп. 15, спр. 1, арк. 16; Постановление СНК СССР «О введении штатных должностей и должностных окладов для профессорско-преподавательского состава в вузах» от 11.11.1937 г. №2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bestpravo.ru/ussr/eh-gosudarstvo/w0n.htm>.
15. Осмоловська О. Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920-1930-ті рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Ю. Осмоловська; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – Арк.150-153.
16. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6643, арк.55.
17. ЦДАГО України, ф.812, оп.1, спр.167, арк.7.
18. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20 – 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень /М. М. Кузьменко. – Донецьк: НОРД-ПРЕСС, 2004. –С. 388.
19. Постанова ВУЦВК і РНК «Про пенсійне забезпечення викладачів вищих шкільних закладів і робітничих факультетів, а також наукових працівників» від 11 листопада 1925 року // ЗУ УСРР. – 1925. – № 88-89. – Арт. 507; Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про пенсійне забезпечення наукових працівників та викладачів вищих шкільних закладів та робітничих факультетів» від 25 березня 1934 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bestpravo.ru/ussr/eh-gosudarstvo/w0n.htm>.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само.
23. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР “Про персональні пенсії особам, що мають виняткові заслуги перед республікою” від 5 травня 1931 року // ЗЗ УСРР. – 1931. – № 17. – Арт. 147.
24. Попович М. В. Червоне століття / М. В. Попович. – К.: АртЕк, 2005. – С.270-278.
25. Высшая школа СССР за 50 лет (1917 – 1967). – М.: Высшая школа, 1967. – С.48.

26. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду (1917 – 1959 рр.): Зб. док у 2-х т. – Т.1. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – С. 360, 711 – 713.
27. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 6222, арк.14.
28. Там само, ф.812, оп.1,спр. 556, арк.4-6.
29. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20 – 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень /М. М. Кузьменко. – Донецьк: НОРД-ПРЕСС, 2004. – С.407.
30. Постановление ЦИК и СНК Союза ССР «О жилищных правах научных работников» от 27 марта 1933 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16546.htm>; Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20 – 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень /М. М. Кузьменко. – Донецьк: НОРД-ПРЕСС, 2004. – С.392.
31. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20 – 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень /М. М. Кузьменко. – Донецьк: НОРД-ПРЕСС, 2004. – С.402.